

PLOKHU S.
THE GATES OF EUROPE: A HISTORY
OF UKRAINE. – NEW YORK: BASIC BOOKS,
2015. – 398 P.

Плохій С.
БРАМА ЄВРОПИ: ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. – НЬЮ-ЙОРК:
БЕЙСІК БУКС, 2015. – 398 с.

В Україні давно й добре знають Сергія Плохія – випускника Дніпропетровського університету, учня М.Ковальського, фахівця з української історії XVII–XVIII ст. У 1990 р. у віці 33 років він захистив докторську дисертацію, від 1991 р. жив і працював в Едмонтоні (Канада), а 2007 р. став директором Українського наукового інституту Гарвардського університету (США). Спектр наукових інтересів С.Плохія в останні роки надзвичайно розширився й тепер охоплює всі періоди вітчизняної історії – від Русі до незалежної України.

Тим цікавіше ознайомитися з його останньою книгою, яка з'явилася на міжнародному ринку наукової літератури у грудні 2015 р.

За останню чверть століття історія України стала однією з найважливіших дисциплін у навчально-виховному процесі. У програмах загальноосвітньої школи вона замінила панівний раніше симулякр вітчизняної історії у вигляді «історії СРСР». Під цією назвою ховалася історія Росії з невеликими крапленнями минулого поневолених народів. Вона була обов'язковою для засвоєння всіма, хто свідомо або несвідомо готувався ввійти до складу «нової історичної спільноти – радянського народу». У Радянському Союзі все було «радянським» – народ, економіка, влада, культура, спосіб життя тощо. Проте в усіх випадках і формах прояву «радянське» непомітно оберталось на «російське». Створені в Інституті історії АН УРСР багатотомні курси історії України являли собою завантажений місцевими фактами кістяк російсько-радянської історії, який будувався на сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)» та інших нормативних документах КПРС.

На рубежі 1980–1990-х рр. громадяни України отримали можливість опанувати історичні курси, створені представниками національної історіографії дореволюційного та емігрантського періодів, які раніше перебували у спецсховищах наукових бібліотек. До середини 1990-х рр. провідні позиції перейшли до перекладеного з англійської мови фундаментального посібника канадсько-професора українського походження О.Субтельного. Надалі загальноосвітні та професійні підручники з вітчизняної історії будувалися на підставі кількох видань колективної праці «Історія України: Нове бачення», підготовленої

провідними фахівцями академічних установ за загальною редакцією В.Смолія. Як виглядає на цьому тлі рецензований курс С.Плохія? Створювався він у 2014–2015 рр., тобто вже під час російсько-українського збройного протистояння на сході нашої країни. Президент Російської Федерації проголосив, що українці й росіяни – це, мовляв, фактично «один народ», а тому він вважає своїм державним обов'язком подбати про його безпеку. Іншими словами, сучасна Росія, як і дореволюційна Російська імперія, ставить під сумнів саме наше існування, не кажучи вже про національну державність і право перебувати в колі націй об'єднаної Європи.

Створюючи радянську імперію, більшовики визнали існування окремих від російського народів – українського й білоруського. Кожен із них здобув національну державність, а разом із нею – право на власну історію. Це був істотний прогрес порівняно з дореволюційною ситуацією, коли українців трактували етнографічною гілкою «єдиного російського племені». Йому довелося дорого заплатити за примарну державність, за право користуватися власною мовою у суспільно-політичному житті та за можливість розвивати у цензурованому вигляді «соціалістичну за змістом» національну культуру. Аби запобігти можливим проявам сепаратизму, Кремль не раз удавався до репресій, не зупиняючись навіть перед геноцидом. Червоний виклик, на який нам не вдалося результативно відповісти, обернувся втратою всього природного приросту населення на українських етнічних землях за останні сто років. А тепер ми стоїмо перед загрозою втратити все: і незалежність, і територію, і саму душу народу...

Безуспішність спроб відстояти Українську Народну Республіку в 1917–1920 рр. пояснювалася багатьма причинами, і незнання власної минувшини основною масою її громадян було однією з них. Як показує досвід, результативна відповідь на виклик путінської Росії теж вимагає знання вітчизняної історії. Важливе значення тут має не тільки реконструкція минулого України, здійснена за роки незалежності, але і його відсепарування від агресивних інтерпретацій минулого Росії.

Українську минувшину С.Плохій розглядає в рамках сучасної території України, тобто як історію всіх народів, що її населяли. Деякі з етносів стали родоначальниками нинішніх українців, інші не мали до них прямого відношення, але як перші, так і другі у своїх взаємовідносинах формували тканину вітчизняної історії. Велике князівство Литовське й Польське королівство виникають в авторському наративі з того моменту, як вони встановлюють контроль над територією, що входила до кордонів сучасної України. Так само про Велике князівство Московське заходить мова лише тоді, коли воно в боротьбі з Литвою за спадщину Київської Русі встановило на початку XVI ст. контроль над Чернігівською землею (с.65–66). Проблематика Русі розглядається винятково в рамках вітчизняної історії.

Книга С.Плохія складається з п'яти частин, поділених на п'ять – шість розділів кожна. Частина I містить у собі нариси про народи, що населяли територію України в первісні часи, а також про слов'ян додержавної епохи та про всі етапи історії Київської Русі. У частині II («Схід зустрічається із Заходом») ідеться про

формування козацької України та її історію аж до кінця гетьманських часів. У частині III автор розповідає про українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій із кінця XVIII ст. Частина IV («Світові війни») охоплює історичні періоди від визрівання Першої до завершення Другої світових війн. Заключна частина («Шлях до незалежності») починається з появи делегації радянської України на установчій конференції ООН у квітні 1945 р. й завершується сьогоднішнім.

С.Плохій адресує свою працю західному читачеві. Він розуміє, що його аудиторія не завжди покаже Україну на географічній карті, адже вона вийшла з тіні СРСР тільки після його розпаду. Політичні й до певної міри культурні процеси, які перебувають у центрі розповіді, максимально спрощуються, але не на шкоду науковому аналізу. Розповідаючи про них, автор часом апелює до інформації, якою напевно володіють читачі. Наприклад, у розповіді про кіммерійців причорноморських степів фігурує вигаданий письменником Р.Говардом образ «короля Кіммерії» Конана-варвара, що його блискуче відтворив у голлівудській стрічці 1982 р. А.Шварценеттер (с.5). Розповідаючи про індустріальну революцію на південному сході України в період між скасуванням кріпосного права та Першою світовою війною, С.Плохій звертається до біографії радянського вождя М.Хрущова, який у 1908 р. юнаком потрапив в Юзівку – селище, засноване на Донбасі британським підприємцем Дж.Юзом (с.181). Аби довести, що українські селяни неохоче йшли на заводи та фабрики найближчих міст під тиском аграрного перенаселення, надаючи перевагу землеробській праці на вільних землях у віддалених регіонах, автор згадує діда М.Горбачова по материнській лінії – П.Гопкала, який покинув своє село у Чернігівській губернії й оселився на Ставропіллі (с.183). Розповідаючи про те, що до 1914 р. понад 600 тис. українців з Австро-Угорщини в пошуках вільної землі перетнули океан, він згадує генерал-губернатора Канади в 1990–1995 рр. Р.Гнатишина, предки якого прибули в Америку з Буковини (с.184).

Свою розповідь С.Плохій починає з усталення термінів, що позначають національну належність жителів Східної Європи, адже це має принципове значення для відсепакування історії України від історії Росії. Як відомо, термін «Русь» у Східну Європу занесли вікінги, і він був прийнятий слов'янськими союзами племен разом із князями та дружинниками прибульців, котрі швидко ослов'янилися. Після розпаду Київської Русі й поглинення її земель сусідніми державами місцеве населення в Польському королівстві фігурувало під назвою «русинів», в Австрійській імперії – «рутенив» (латинізована форма русинів), а в Російській – «малоросів». Останнім терміном визначалося підпорядковане місце народу, який створив Київську Русь, у будованій «великоросами» новій імперії. Можна сказати навіть більше: творцям середньовічної імперії відмовили у праві на існування як окремому від великоросів народу. Тому лідери українського національного руху в XIX ст. не знали свого малоросійства й перетворили середньовічний топонім «Україна» на етнотопонім. Щоб з'єднати минуле Русі з майбутнім України, підкреслює С.Плохій, М.Грушевський назвав свій найвідоміший твір «Історією України-Руси» (с.ХХІІІ).

Як етнічна нація українці сформувалися більш-менш одночасно з іншими європейськими народами. У двох перших частинах рецензованої книги вони не фігурують. У частинах III–IV ця назва використовується як етнічна характеристика, а в добу незалежності українці виступають у книзі як громадяни України всіх національностей.

У розділах про Київську Русь С.Плохій уникає дискусій між норманістами й антинорманістами, що точилися з XVIII ст. Наїзди вікінгів він розглядає як органічний елемент руху надлишкового населення Скандинавії, котре не могло прогодуватися сільськогосподарською працею, а тому виплескувалося за межі свого кліматично несприятливого краю в інші регіони Європи й навіть у далеку, ще не відкриту європейцями, Америку. Дружини професійних вояків із Норвегії, Швеції та, можливо, Фінляндії, яких у Східній Європі називали «варягами», без особливих зусиль підпорядкували собі племінні союзи місцевого населення й заснували державу, яку тільки в XIX ст. називали «Київською Руссю». Аби підкреслити, що тубільна людність не мала прямого стосунку до грабіжницьких походів на Константинополь, якими полюбляють пишатися російські інтерпретатори історії, С.Плохій послуговується власними іменами вождів – Рорик (Рюрик), Гельгі (Олег). Щоправда Аскольд і Дір фігурують у нього під звичними іменами, адже інших ми не знаємо. Дотримуючись сучасних поглядів, автор вважає цих вождів такими самими варягами, як і Гельгі, а не місцевими князями (с.25).

Тримаючись обіруч за династію Рюриковичів, яка царювала в Москві аж до часів Івана IV та його сина Федора, російські історики «приватизують» її київських родоначальників. С.Плохій зауважує, що Ярослава Мудрого представлено на банкнотах обох країн, але по-різному (зокрема на російських він мало відрізняється від канонічного зображення московських царів з огрядними бородами; с.42). Можна додати, що черговим, у суто мілітаристській формі, викликом із боку Російської Федерації в боротьбі за історію стали назви атомних підводних ракетноносців нового покоління, споруджуваних на стапелях Северодвінська – «Володимир Мономах», «Князь Володимир», «Князь Олег».

Київська Русь розпалася на окремі князівства-землі до появи монголів в Європі, хоч релігійна й культурна єдність зберігалася. Галицько-волинські та владимириро-суздальські землі зазнали величезних втрат, але татаро-монгольське завоювання по-різному вплинуло на «дві Русі», як підкреслює С.Плохій. На землях Північно-Східної Русі монгольська присутність («ярмо») тривала до кінця XV ст. Залежність Південно-Західної Русі від монголів зберігалася до середини XIV ст. й була набагато меншою. Головним стало те, що обидві Русі почали розвиватися за різними геополітичними траєкторіями (с.50).

Від XIV ст. терени, на яких формувався український народ, було інтегровано у Велике князівство Литовське й частково в Польське королівство. Політика цих держав, так само, як і відносини між ними, стала визначальною для України. С.Плохій зауважує, що навряд чи можна переоцінити значення Люблінської унії 1569 р. для долі України. Об'єднання двох держав в одну мало наслідком розмежування України й Білорусії, оскільки вони опинилися в різних, хоч і союзних, політичних організаціях, а також інтелектуальне роз'єднання місцевих еліт (с.63–64).

Перебуваючи у залежності від Золотої Орди, великі князі московські за-позичили від монголів ефективну адміністративну й військову адміністрацію. Спираючись на підтримку ханів, вони об'єднали навколо Москви Північно-Східну Русь, після чого звернули погляди на Новгородську землю та Південно-Західну Русь. Литва поспішила об'єднатися з Польщею в єдину Річ Посполиту якраз для того, щоб протистояти московській загрозі. Як указує С.Плохій, український нобілітет надавав особливого значення небезпеці з півдня, яка йшла від Кримського ханства. Польське королівство було географічно ближчим до українських земель, і місцеві магнати перейшли у васальну залежність від королів (с.68). Здається, однак, що не меншу, якщо не більшу роль відіграла у зосередженні всіх українських земель у кордонах Польщі інша обставина: тут магнати користувалися істотно більшою свободою у відносинах із сюзереном, аніж у Великому князівстві Литовському.

Другу частину книги присвячено історії козацької України. Автор зазначає, що азово-чорноморські степи зазнали з кінця XV ст. відчутних змін. Уперше з часів Київської Русі лінія поселень припинила відступ до поліських боліт і Карпатських гір. Українці почали освоювати родючі землі степів, просуваючись на схід і південь – у межі сучасних Донеччини та Луганщини й навіть далі – до Кубані та Ставропілля в кордонах сучасної Росії (с.73).

Тим часом ногайські племена та кримські татари підпали під владу Османської імперії. Виник попит на работоргівлю, жертвами якої найчастіше ставали українські поселенці у степу. У XVI–XVII ст. на кримських ринках було продано від 1,5 до 3,0 млн невільників. Аналізуючи работоргівлю, С.Плохій зупиняється на долі всесвітньовідомої українки Роксолани. Вона стала дружиною найбільш успішного в історії Османської імперії султана Сулеймана, який правив із 1520 до 1566 рр., і матір'ю наступного повелителя – Селіма II (с.75).

Намагаючись захистити себе, степові поселенці ставали не тільки землеробами, але й професійними вояками-козаками. Поступово козацтво збільшувалося чисельно та почало перетворюватися на окремий стан у соціальній структурі українського суспільства. Польські королі зробили спробу використати його для захисту рубежів держави. Так з'явилося реєстрове козацтво. Траплялося, що реєстровці воювали проти своїх працедавців. Наприкінці XVI ст. вони під орудою К.Косинського вперше виступили проти королівської адміністрації (с.78–79).

Визвольну війну українського народу під проводом гетьмана Б.Хмельницького С.Плохій називає «великим повстанням». Вона справді починалася як козацький виступ – сьомий за півстоліття. Його ватажок виявився добрим стратегом і заручився військовою допомогою хана, хоч союз запорозьких козаків із кримськими татарами здавався протиприродним. Це допомогло козацтву здобути блискучі перемоги на перших етапах протистояння з потужною Річчю Посполитою.

Повстання, і С.Плохій це підкреслює, переросло у всенародну війну. На боротьбу піднялися селянські загони, атакуючи землевласників з їхніми приватними арміями, католицьких священників, євреїв. Селянський стихійний

антисемітизм, треба було б додати, мав не стільки релігійну підоснову, як пише автор (с.99), скільки соціально-економічну, адже раніше українці та євреї жили у злагоді.

Після Люблінської унії землевласники – як польські, так і українські (котрі швидко полонізувалися) активно заводили на Правобережжі фільваркові господарства. Унаслідок напливу американського золота в Європі почалася «революція цін», ціни на зерно різко зросли. Продукування збіжжя на експорт виявилось надзвичайно вигідною справою, а тому землевласники самі взялися за господарювання, використовуючи примусову селянську працю. За строк, менший від тривалості людського життя, українське селянство закріпачили, нещадно експлуатуючи. Самі пани, як правило, розважалися у Варшаві, а управління фільварками доручали єврейським орендарям. Останні прагнули з надлишком витиснути з підданих ті суми, які заплатили землевласникам за оренду. Оскільки в тодішній структурі суспільства євреї були не стільки етнічною спільнотою, скільки соціально-економічним станом, обурення закріпачених селян перекинулося від панів та їхніх єврейських орендарів і лихварів на все єврейство.

Далі у книзі аналізується історія новопосталої Гетьманщини. Автор справедливо наголошує, що Б.Хмельницький як керівник ще не сформованої держави не міг власними силами протистояти військовій потузі Речі Посполитої. Сподівання на допомогу Османської імперії виявилися даремними. Султанська адміністрація (сам Мегмед IV був 9-річним хлопчиком) зобов'язала свого васала – кримського хана – допомогти гетьманові. Проте Іслам III Гірей уважав вигідною для себе постійну війну в Україні (с.106). Битву під Берестечком восени 1651 р. козаки програли саме «завдяки» ханові. Він же перешкодив Б.Хмельницькому скористатися наслідками здобутої восени 1653 р. перемоги під Жванцем.

У січні 1654 р. в обмін на обіцяну військову допомогу Б.Хмельницький визнав себе васалом московського царя Олексія Михайловича. С.Плохій наголошує, що поворот у бік Москви не був ані «возз'єднанням», ані «союзом двох братніх народів», як стверджувала радянська історіографія. Ні в Переяславі, ні в Москві в 1654 р. не послуговувалися етнічними категоріями, коли говорили про військовий альянс України з Росією, завойований ціною втрати суверенітету (с.104).

Через два десятиліття після Переяславської ради з'явилася праця архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля під назвою «Синопис». Утверджуючи свої позиції у вселенському православ'ї, київські монахи оголосили місто першою столицею московських царів і місцем народження російського православ'я. У «Синопису» фігурувала так звана «славоруська нація», покликана об'єднувати Московію й Гетьманщину в єдине політичне тіло. С.Плохій знову і з притиском повторює, що у XVII ст. московська еліта ще не дозріла до уявлення про етнічну спорідненість росіян та українців. Лише в XIX ст. ідеологи «православ'я, самодержавства, народності» належним чином оцінили корисність погляду на росіян і українців як представників однієї нації (с.121).

Постановка проблеми у заключному розділі другої частини книги («Вердикт Полтави») займає два абзаци, в яких стисло викладено думки, котрі автор далі розвиває на конкретному матеріалі. Вони настільки цікаві, що варто відмовитися від стандартів рецензії і просто процитувати їх (тим більше, що книга С.Плохія стане доступною для всіх нас тільки у випадку перевидання її українською мовою*):

«Козацька Гетьманщина, яка вижила під суверенітетом московських царів тільки на лівому березі Дніпра, послужила конструктивною основою низки державотворчих проектів. Один із них, тісно пов'язаний із терміном “Україна” і поглядами на Гетьманщину як на виразну козацьку державу та Вітчизну, перебував в основі розвитку сучасної української ідентичності. Інший, пов'язаний з офіційною назвою Гетьманщини (“Малоросія”), заклав основу для явища, що згодом стало відомим як “малоросійство”, тобто зображення України у вигляді Малої Росії, а українців – як частини російської нації.

Обидві інтелектуальних традиції співіснували в Гетьманщині напередодні останнього великого козацького виступу, керованого гетьманом Іваном Мазепою в 1708 р. Повстання спрямовувалося проти Російської держави й офіційного засновника Російської імперії Петра I. Воно зазнало невдачі, оскільки росіяни перемогли шведську армію, яку Карл XII ввів в Україну. Полтавська битва 1709 р. кардинально змінила долю козацької Гетьманщини й України у цілому. Втрати Карла обернулися подвійними втратами для Мазепи та його уявлення про Україну як державну цілісність, відокремлену від Росії. У наступні роки малоросійська інтерпретація тісно пов'язаної з Росією української історії й культури стала пануючою в офіційному дискурсі про Гетьманщину. Ідея України як окремого державного утворення, Вітчизни та справжньої нації повністю не зникла, але відсунулася від центру в українському дискурсі на ціле століття з гачком» (с.119).

Третя частина книги починається з розділу «Нові кордони», який присвячується характеристиці контурів українських земель у складі Російської й Австрійської імперій. Тут найбільш цікаві сюжети, пов'язані з урядовою та народною колонізацією азово-чорноморських степів. Кримське ханство, з яким козацька держава перебувала у складних і суперечливих відносинах, перетворилося на Таврійську губернію, котра проіснувала аж до повалення самодержавства й розпаду Російської імперії. Інкorporація його виявилася справою складною та довгою. До кінця XVIII ст. близько 100 тис. підданих хана, як пише С.Плохій, емігрували до Османської імперії. Однак причини міграції він називає, мабуть, навмання: бажання кримських татар жити під ісламським правителем, економічна криза, спричинена зникненням работорівлі та сподівань на військову здобич під час грабінницьких набігів (с.142). Кримські татари сформувалися як етнос на півострові й добре давали собі раду з примхливим

* У процесі підготовки цього числа «УІЖ» до друку стало відомо про вихід у харківському видавництві «Клуб сімейного дозвілля» українського перекладу книги С.Плохія під назвою «Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності» (прим. ред.).

кліматом, коли займалися сільськогосподарською працею. Причини втечі з Батьківщини полягали в надто важких умовах життя, створюваних російською адміністрацією, персонально зацікавленою у земельних масивах на субтропічному узбережжі Криму. За експертними оцінками (офіційна турецька статистика не знає ані кримських татар, ані курдів, ані мусульман іншого етнічного походження – тільки турки), у сучасній Туреччині проживають до 5 млн нащадків кримських татар.

Після скасування кріпосного права й побудови першої залізничної мережі за рахунок облігаційного капіталу західноєвропейських, переважно французьких, рантьє, створилися умови для швидкого економічного розвитку південних губерній України – Херсонської, Катеринославської, Таврійської. Тут однаково високими темпами розвивалося зернове виробництво, видобуток кам'яного вугілля й залізної руди, і нарешті, виплавка металу та машинобудування. У Донецькому басейні сформувався один із найбільших у Російській імперії осередків важкої індустрії.

У книзі чимало уваги приділено проблемам, пов'язаним із релігією й церквою. С.Плохій підкреслює, зокрема, що Романови завжди переслідували греко-католиків, натомість Габсбурги створювали для них найбільш сприятливі умови. Більше того, австрійці всіляко заохочували той процес, який дістав помилкову назву «національного відродження» (адже нації вперше формувалися з наявного етнічного субстрату, а не «відроджувалися»). Мета такої політики була зрозумілою: український національний рух в Австрійській імперії треба було протиставляти більш розвинутому й добре організованому польському. На додаток, австрійці не бажали онімечувати «рутенів» і не бачили проблеми в перетворенні їх на розвинуту націю, тоді як росіяни прагнули знищити українців як самостійну націю (с.162).

Дві останніх частини книги практично не відрізняються за набором сюжетів та їх інтерпретацією від створюваних в Інституті історії України НАНУ впродовж останньої чверті століття синтетичних і монографічних праць. Тому немає сенсу переповідати українським читачам їх зміст. Доцільніше згадати про вади, що впадають в око фахівцеві з історії ХХ ст.

Четверта частина починається з розділу «Народження нації», а сам він – із пострілів сербського націоналіста Г.Принципа у Сараєві. Слід погодитися з назвою розділу, яка перебуває в конфлікті зі звичною, але насправді неточною назвою Винниченкового публіцистичного твору «Відродження нації». Однак заперечимо, нібито Перша світова війна мала своєю причиною агресивний націоналізм, який політично послаблював багатонаціональні імперії, передусім Австро-Угорську й Російську (с.202). Усе-таки основними гравцями в тогочасному світі були колоніальні, а не традиційні імперії – Британська, Французька, Німецька. Розпад їх припав на період після Другої світової війни (за винятком Німецької, чий володіння розподілили між собою переможці в 1918 р.). Основним винуватцем у розв'язуванні світової війни була Німеччина. Надто багато фактів вказують на особисту провину кайзера Вільгельма II Гогенцоллерна.

У розділі «Комунізм і націоналізм» читаємо: «XIII з'їзд партії, який відбувся в Москві у квітні 1923 р., тобто трохи більше, ніж за рік після створення Радянського Союзу, прийняв *коренізацію* як офіційну партійну й урядову політику». Сама коренізація розглядається як прискорення економічного розвитку неросійської периферії, а також як підтримка розвитку місцевих культур (с.231).

Тут потрібні деякі уточнення. У квітні 1923 р. відбувся XII з'їзд партії. Він справді взяв курс на коренізацію. Створення СРСР було задеклароване у грудні 1922 р., але фактично єдина багатонаціональна країна була організована по радянській лінії влітку 1923 р. Саме тоді УСРР позбулася наркомату зовнішніх справ. По партійній лінії, треба зазначити, єдина централізована країна існувала від початку завоювання влади більшовиками. Коренізація з усіма її національними різновидами, у тому числі українізацією, спрямовувалася на *вкорінення влади* в неросійській периферії. Вона справді мала своїм побічним наслідком прискорений розвиток національних культур і створювала сприятливі умови для перетворення етнічних спільнот на повноцінні нації. Однак не це, а тільки вкорінення влади було метою кремлівських керманців. Українізація територій із більшістю українського населення за межами радянської України тривала лише до 1932 р. Припиняючи її, Й.Сталін відкритим текстом заговорив про два різновиди українізації – «більшовицький» і «петлюрівський». Власне, із небажаними наслідками українізації, тобто з її «петлюрівським» різновидом, влада боролася завжди. Узяти хоча б кампанію «скрипниківщини», під час якої репресували тисячі українських інтелектуалів...

У процитованому вище уривку більшу увагу привертає словосполучення «партійна й урядова (тобто державна – *С.К.*) політика», яким партія відділяється від держави. Насправді РКП(б)–ВКП(б)–КПРС складалася з двох різних організацій: зовнішньої та внутрішньої партій. Перша була монополюючою політичною партією. Вона, так само, як сотні тисяч депутатів рад різних рівнів, багатомільйонні професійні спілки, комсомол із підвідомчими дитячими організаціями піонерів та жовтенят, а також різноманітні громадські об'єднання, була «передавальним пасом» від влади до «мас». Сама ж влада, хоч і називалася «радянською», складалася з двох організаційно відокремлених гілок – власне радянської та партійної (з додатковою чекістською вертикаллю, тобто матеріальним утіленням диктатури партійних вождів в оманливій оболонці «диктатури пролетаріату»). Роздвоєність державної влади й неприсутність партії в перших конституціях створювали можливість будувати надцентралізовану державу як завгодно, у тому числі у вигляді «незалежних» радянських республік.

Відповідальні працівники обох гілок влади утворювали «внутрішню партію» – номенклатуру. Гілки влади й «передавальні паси» від влади до мас будувалися на засадах так званого «демократичного централізму» з безумовною підпорядкованістю нижчих за ієрархією ланок вищим. Якраз це призводило до максимальної концентрації влади на її вершині, де сходилися як партійна, так і радянська вертикалі. Треба додати, що керівні апаратні працівники

(номенклатура) було не носіями, а провідниками влади ЦК партії, його політичного бюро й генерального секретаря.

По суті, партія більшовиків, за винятком її оболонки у вигляді багатомільйонної політичної партії, складалася з двох організаційно різних, але поєднаних між собою державних структур: незалежної від виборців «внутрішньої партії» й радянських органів, які формувалися на виборах, до 1936 р. – не рівних, не загальних і не таємних. Конституція 1936 р. зробила вибори рівними, загальними й таємними, але здійснюваними за такою процедурою, завдяки якій з'явилося поняття «вільні вибори» – протилежне радянській «керованій демократії».

Отже словосполучення «партійна й урядова політика» не пасує створеній В.Леніним і вдосконаленій Й.Сталіним радянській політичній системі. С.Плохіїв слід було б урахувати протилежність між формою та суттю радянської влади, обґрунтовану у виданнях Інституту історії України НАНУ¹. На жаль, її неврахованість простежується впродовж усього аналізу вітчизняної історії радянського періоду. Узяти хоча б таке речення: «Реформи Горбачова зробили парламент найбільш важливою гілкою державного управління» (с.316). У цьому короткому й цілком вірному, хоч незрозумілому для читачів, реченні підбито підсумок усього того, що треба було б сказати, але що не було сказано раніше про суть радянської влади. Конституційна реформа 1988 р. зробила вибори в органи влади вільними, тобто незалежними від волі партійного керівництва. Тим самим здобутий народом після повалення самодержавства суверенітет, який після Жовтневого перевороту 1917 р. перейшов до більшовицьких вождів, повернувся народові. Іншими словами, СРСР перестав бути тоталітарною країною, хоч мало хто тоді (включно з М.Горбачовим) усвідомлював значення конституційної реформи в розпаді ленінсько-сталінської політичної системи. Оскільки на диктатурі партійних вождів трималася вся радянська імперія, тобто країни «ялтинської Європи» та союзні республіки, розпад її став неминучим.

У частині IV зустрічаємо декілька помилкових цифр або тверджень. Зокрема на с.210 указано, що чисельність австро-німецьких військ під час вторгнення в Україну 1918 р. становила 45 тис. чол. Німці тоді наступали силами 23-х дивізій на київському, австрійці – 10-ма дивізіями на одеському напрямках. Сукупна кількість військ Центральних держав дорівнювала, як зазначено в будь-яких виданнях, 450 тис. Очевидно, трапилася механічна помилка.

На с.220 С.Плохій припускає, що метою вторгнення польських армій в Україну у квітні 1920 р. було прагнення Ю.Пілсудського створити «український буфер» між Польщею й радянською Росією. Насправді очільник відродженої Польської держави не переймався інтересами свого союзника – С.Петлюри. Війна з Росією була для нього двобоєм Давида з Голіафом. Він наважився протистояти 5-мільйонній Червоній армії тільки тому, що

¹ Див., напр.: Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Гол. ред. В.М.Литвин, відп. ред. частини 1 В.А.Смолій, відп. ред. Частини 2 Ю.А.Левенець. – К., 2008. – 988 с.

достеменно знав: після перемоги над білогвардійськими генералами В.Ленін і Л.Троцький почали стягувати найбільш боездатні сили до лінії розмежування радянських і польських військ (кордон після розвалу Російської імперії не існував), щоб вторгнутися в Польщу й через неї – у Німеччину, аби радянізувати обидві ці країни. Тому Ю.Пілсудський вирішив не чекати цього та розпочав наступ першим, щойно склалися сприятливі умови.

На с.249 зазначено, що в березні 1930 р. в УСРР було зареєстровано 1700 селянських хвилювань. Безумовно, десь у літературі фігурує така цифра. Однак Л.Віола після ретельного вивчення радянських архівів опублікувала монографію, в якій зазначено: кількість селянських хвилювань у березні становила 2945, а загалом за 1930-й рік – 4098².

С.Плохій стверджує, що 1930 р. радянська влада депортувала з УСРР у віддалені райони Казахстану та Сибіру 75 000 так званих «куркульських» сімей (с.250). Насправді відбулося дві хвилі розкуркулень. Так, у 1930 р. з України було виселено 31 593 домогосподарства, а в 1931 р. – 32 127 домогосподарств, загалом – 63 720³. Українських селян висилали переважно в Уральську область⁴.

Далі не можна обійтися без декількох цитат із рецензованої книги, що стосуються, як указує автор, «лінії Молотова – Ріббентропа». Ідеться про лінію розмежування «сфер обоюсторонніх інтересів у Східній Європі», як було сформульовано у секретному додатковому протоколі до договору про ненапад, укладеному 23 серпня 1939 р. між Німеччиною та СРСР (протокол відомий під назвою «пакту Ріббентропа – Молотова»). Щоб суть допущеної автором помилки стала зрозумілою, доцільно нагадати вказану в документі лінію розмежування: «У разі територіально-політичного переоблаштування областей, які входять до складу польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини та СРСР буде приблизно проходити по лінії річок Нарев, Вісла і Сань»⁵. Отже цитуємо С.Плохія:

«Український партійний босс (М.Хрущов – С.К.) бажав приєднати до своєї республіки не тільки Львів та інші терени на схід від лінії Молотова – Ріббентропа, але також місто Хелм (Холм), розташоване в населеному здебільшого українцями регіоні – дружина Хрущова Ніна Петрівна Кухарчук походила саме звідти [...] Холм, зайнятий Червоною армією 23 липня (1944 р. – С.К.), став першим містом на захід від лінії Молотова – Ріббентропа, яке захопили совети, і першою резиденцією залежного від Москви польського уряду» (с.284–285).

«У лютому 1945 р., коли президент США Франклін Делано Рузвельт і прем'єр-міністр Британії Вінстон Черчилль прибули в Ялту, щоб обговорити зі Сталініним повоєнний устрій світу, ра-

² Viola L. Peasant rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. – New York; Oxford, 1996. – P.138–139.

³ Davies R. W., Wheatcroft St.G. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. – Palgrave, 2004. – P.490.

⁴ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. – Т.3: Конец 1930–1933. – Москва, 2001. – С.143.

⁵ Год кризиса: 1938–1939: Документы и материалы. – Т.2. – Москва, 1990. – С.321.

дяньський лідер наполіг на визначенні нового кордону між СРСР і Польщею вздовж лінії Молотова – Ріббентропа» (с.285).

Коментуючи наведені висловлювання, треба зробити наголос на лінії, яка розмежовувала сферу «обопільних інтересів» у пакті Ріббентропа – Молотова. Визначена трьома річками (Нарев, Вісла, Сан), ця лінія віддавала Й.Сталіну переважну частину міжвоєнної Польщі: Західну Україну, Західну Білорусію, Люблінське й частину Варшавського воеводств. Передмістя Варшави – Прага, розташоване на правому березі Вісли, теж потрапляло до радянської «сфери інтересів».

За тиждень після укладення німецько-радянського договору про ненапад, 1 вересня 1939 р., А.Гітлер вторгся в Польщу. Маючи з останньою договірні зобов'язання, Великобританія та Франція 3 вересня оголосили Німеччині війну, хоч не були готовими до повномасштабного протистояння. У Берліні очікували, що радянські війська негайно перетнуть державний кордон Польщі, як це було передбачено у ході переговорів Й. фон Ріббентропа в Москві під час підписання договору від 23 серпня. Але готові до вторгнення підрозділи Червоної армії залишалися в місцях дислокації. Лише 6 вересня політбюро ЦК ВКП(б) схвалило рішення про воєнну операцію у суміжній країні. У ньому містився пункт, яким наркомам внутрішніх і зовнішніх справ доручалося терміново систематизувати відомості про Польщу та надати їх А.Жданову, котрого особливо цікавило, в яких воеводствах поляки становлять етнічну меншість⁶. 10 вересня В.Молотов попередив німецького посла в Москві Ф. фон дер Шуленбурга, що «вступ» Червоної армії в Польщу мотивуватиметься необхідністю «захистити від війни» (тобто від німців) «братні народи» – українців і білорусів. Таке мотивування, виправдовувався В.Молотов, необхідне, щоб радянський уряд зміг пояснити своє втручання в польські справи «широким масам» і не виглядав агресором в очах власного населення⁷. 14 вересня газета «Правда» виступила з редакційною статтею, яку підготував А.Жданов. У ній підкреслювалося: поразка польських армій у німецько-польській війні значною мірою зумовлювалася тим, що в багатонаціональній польській державі переслідують етнічних українців і білорусів. Нарешті 17 вересня В.Молотов повідомив польському послу в Москві В.Гжибовському, що Червона армія переходить кордон, аби «взяти під захист» життя та майно населення Західної України й Західної Білорусії.

Послідовність наведених фактів показує, що між 6 і 17 вересня 1939 р. у Кремлі опрацьовувалася мотивація вторгнення в Польщу, над якою не замислювалися, коли підписували договір про ненапад. Що змінилося між 23 серпня і 6 вересня? Відповідь лежить на поверхні: 3 вересня спалахнула Друга світова війна. У новій ситуації вихід Червоної армії на лінію, позначену в пакті Ріббентропа – Молотова, перетворював Й.Сталіна на союзника А.Гітлера. Натомість мотивація «визвольного походу» залишала СРСР немовби поза війною.

А.Гітлер був обурений, але він уже перебував у стані війни з великими

⁶ Лебедева Н.С. Четвёртый раздел Польши и катынская трагедия // Другая война: 1939–1945 / Под ред. Ю.Н.Афанасьева. – Москва, 1996. – С.241–243.

⁷ Ширер У. Взлёт и падение Третьего рейха. – Т.2. – Москва, 1991. – С.5.

державами, а тому не міг сваритися зі Й.Сталіним. Останній 25 вересня 1939 р. зустрівся з німецьким послом і зробив пропозицію, від якої фюрер не міг відмовитися. Пропозиція ця стосувалася зміни радянсько-німецького кордону, котрий утворювався після поглинення Польщі державами-агресорами. У викладі В. фон дер Шуленбурга вона звучала так: «Він запропонував територію на схід від демаркаційної лінії (тобто лінії Ріббентропа – Молотова – С.К.) – усю Варшавську провінцію, яка простягається до самого Бугу, додати до нашої частки. За це ми повинні відмовитися від Литви»⁸.

Радянсько-німецький договір «про дружбу та кордони» було укладено в Москві 28 вересня 1939 р. Відповідно до нього на частку Німеччини припали польські землі площею 188 тис. кв. км із населенням 23 млн осіб, а на частку СРСР – 201 тис. кв. км із понад 12 млн осіб⁹. Лінія поділу двох держав мала власну назву. Це була лінія Керзона.

8 грудня 1919 р. Верховна рада Антанти визначила східний рубіж відроджуваної Польської держави. Кордон мав проходити від Гродно до населених пунктів Немирув, Дорогуськ, Устилуг, Грубешув, Крилув, на захід від Рави-Руської й на схід від Перемишля. За Польщею залишалися споконвічні українські землі, що входили до складу Галицько-Волинського князівства – Холмщина, Сянщина, Підляштя, Лемківщина. У цілому, однак, цю лінію було сформовано за етнічним принципом. 11 липня 1920 р., коли Червона армія розгорнула наступ на Варшаву, міністр закордонних справ Великобританії Дж.Керзон запропонував радянському уряду припинити війну й зупинитися на відстані 50 км від лінії, визначеної Верховною радою Антанти в 1919 р. Відтоді вона й здобула назву за прізвиськом британського міністра. Укладенням договору «про дружбу і кордони» з гітлерівською Німеччиною Й.Сталін сигналізував Лондону й Парижу, що він обмежується територією, яка не повинна була б входити до складу Польщі за рішенням цих держав двадцятирічної давності.

Отже ми розібралися з лініями Ріббентропа – Молотова та Керзона. Тепер розберемося з таким твердженням С.Плохія:

«Масова мобілізація в Україні (йдеться про спалах національно-визвольного руху в 1989–1991 рр. – С.К.) мала регіональні особливості, визначені історією. У Галичині, на Волині й до певної міри на Буковині – територіях, приєднаних до СРСР на підставі пакту Молотова – Ріббентропа, мобілізація була подібною до такої, як у державах Балтії, так само анексованих Радянським Союзом на початку Другої світової війни» (с.316).

Верховні Ради радянських прибалтійських республік відразу після виборів 1990 р. заявили, що Латвія, Литва й Естонія були позбавлені незалежності внаслідок договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. II з'їзд народних депутатів СРСР у грудні 1989 р. дав нищівну політичну та правову оцінку як

⁸ Там же. – С.8.

⁹ *Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S.32.*

цьому актові, так і ретельно замовчуваному всіма вождями КПРС секретному додатку до нього, який на Заході було оприлюднено одразу після початку «холодної війни», оскільки німецький примірник документа за підписами Й. фон Ріббентропа та В.Молотова опинився в руках союзників. Це позбавляло перебування прибалтійських республік у складі СРСР будь-якої юридичної основи, і національно-визвольний рух у них розгортався під знаком таврування пакту Ріббентропа – Молотова.

Виникає ось яка колізія. Ми можемо, услід за істориками й політичними діячами країн Прибалтики, стверджувати, що СРСР анексував у 1939–1940 рр. західноукраїнські землі, і радянська окупація тривала аж до його розпаду. Це твердження справедливе, його не можна оскаржити. Та як бути з твердженням комуністів про те, що «збирачем» етнічних земель в єдиній українській державі був Й.Сталін? Як поєднати терміни «анексія» та «возз'єднання»? І на решті, чи треба, засуджуючи пакт Ріббентропа – Молотова, «віддати» західноукраїнські землі Польщі й Румунії?

Румунські політики після 1991 р. майже відкрито висували до України територіальні претензії. Указуючи на аморальність пакту Ріббентропа – Молотова та його нечинність із погляду міжнародного права, підштовхувані політиками громадські діячі організовували численні мітинги, на яких заявляли: Україна повинна повернути Румунії Північну Буковину, Хотинщину, Придунайський край, якщо вона прагне залишатися демократичною державою. Із року в рік урядові кола Румунії ухилялися від укладення з нашою країною міждержавного договору з визнанням існуючих кордонів. Українські дипломати на переговорах заявляли, що посилення румунської сторони на пакт Ріббентропа – Молотова безпідставні. Передачу Бессарабії й Північної Буковини Радянському Союзу легітимізував Паризький мирний договір. Румунія як союзниця гітлерівської Німеччини, котра вторглася у 1941 р. у СРСР своєю мільйонною армією, була змушена укласти цей договір у лютому 1947 р. Паризький документ став ланкою у цілісній системі повоєнного європейського устрою. На територіях, які відійшли від Румунії за підсумками Другої світової війни, споконвіку проживало українське населення. Ці аргументи, будучи справедливими самі по собі, не впливали на бухарестських дипломатів. Але Румунія прагнула ввійти в НАТО, і тому змушена була врегулювати територіальні проблеми з суміжними державами. 2 червня 1997 р. президенти України (Л.Кучма) й Румунії (Е.КонстантINESКУ) підписали договір про дружбу, співпрацю та добросусідство з визнанням існуючих кордонів.

Боротьба різних політичних сил за прийнятний для кожної з них українсько-польський кордон тривала з 1918 по 1945 рр. Після розпаду СРСР між Україною й Польщею не виникали територіальні суперечки, оскільки обидві сторони не пов'язували возз'єднання українських земель із пактом Ріббентропа – Молотова. Ключ до розв'язання проблем запропонував В.Черчилль на Тегеранській конференції глав урядів трьох держав антигітлерівської коаліції в листопаді – грудні 1943 р. Повоєнна Польща мусила погодитися на спільний кордон по лінії Керзона з деякими відхиленнями на свою користь. Як компенсацію

вона одержувала старовинні польські землі до лінії Одер – Нейссе, що їх упродовж століть колонізували німецькі поселенці. Деталі переформатування кордонів Польщі було остаточно узгоджено на Ялтинській (лютий 1945 р.) і Потсдамській (липень – серпень 1945 р.) конференціях глав урядів трьох держав.

Військові й цивільні втрати України у Другій світовій війні С.Плохій запозичує з невідомого джерела (популярне видання не має наукового апарату) та називає цифрою до 7 млн осіб, що становило б 15% довоєнного населення (с.291). Існують, однак, інші підрахунки. Так, втрати військовослужбовців із числа громадян України становили 4,1 млн осіб (убиті, загинбі в полоні, зниклі безвісти, померлі в госпіталах). Втрати цивільного населення в період окупації визначаються у 4,5 млн осіб (убиті, померлі з голоду, жертви епідемії, зниклі безвісти)¹⁰. Отже можна вважати, що сукупні втрати України дорівнюють 8,6 млн осіб (з 26,6 млн по СРСР у цілому), тобто приблизно третині загальносоюзних. Однак, як справедливо зазначав М.Коваль, за достовірність цифр по Україні та по СРСР поручитися не можна, адже вони встановлювалися через багато десятиліть після війни¹¹.

Існують також розрахунки М.Ковалю (Інститут історії України НАНУ) і В.Косика (Сорбонна, Франція). Вони спираються на повоєнні дані й в обох випадках виходять на цифру 8 млн осіб, тобто 19% наявного населення. Однак цифри збігаються тільки тому, що В.Косик на півмільйона зменшував фронтові втрати порівняно з даними М.Ковалю, а останній збільшував на таку саму величину тиллові втрати порівняно з даними В.Косика¹². У будь-якому разі наведені С.Плохієм цифри втрат треба було б підкорегувати.

Розповідь про незалежну Україну займає у С.Плохія десятку частину книги. Він підійшов до висвітлення цього періоду надзвичайно відповідально. У рецензента, котрий щойно закінчив монографію про шляхи розвитку України за 25 років незалежності, немає конкретних рекомендацій щодо вдосконалення цієї частини книжки. Загалом залишається побажати авторові дальших творчих успіхів.

С.В.Кульчицький (Київ)

¹⁰ Безсмертя: Книга Пам'яті України: 1941–1945. – К., 2000. – С.561.

¹¹ Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – С.18.

¹² Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С.120; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Л., 1993. – С.454.